

Michal Louč

Vězeňství v českých zemích v 70.–80. letech 20. století pohledem pamětníků

Cílem této studie je seznámit čtenáře se základními východisky, metodologií a dosavadním průběhem orálněhistorické části výzkumného projektu *Vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992. Individuální a systémové adaptace*, který od roku 2017 probíhá v Ústavu pro studium totalitních režimů.

Prvotním impulsem pro náš výzkum¹ bylo zjištění, že vězeňství v období tzv. normalizace dosud byla věnována jen omezená pozornost odborné veřejnosti.² Dosavadní zkoumání se zaměřilo především na věznění z politických důvodů, historii jednotlivých věznic a organizační změny ve vězeňství. Dospěli jsme k závěru, že výzkum této problematiky vyžaduje komplexnější přístup, a proto jsme zvolili interdisciplinární pojetí na pomezí historie, psychologie a orální historie. Výzkumný projekt má dvě základní roviny. V rovině systémové jde především o celkový vývoj vězeňství v měnícím se společenském a politickém kontextu, včetně pokusů o zavádění humanizujících či technokratických prvků do jeho fungování. V individuální rovině nás zajímá především pohled zdola, tedy optika jednotlivých aktérů vězeňského života a jejich adaptační strategie, fakticky sloužící k přežití v prostředí neustálého ohrožení, jakým vězení v daném období nepochybně bylo.

Československé vězeňství se, podobně jako vývoj celé československé společnosti ve 20. století, vyznačuje množstvím diskontinuit. Svůj výzkum jsme proto vymezili roky 1965 a 1992. V tomto období byly přijaty významné zákony navracející do československého vězeňství humanizující prvky. V prvním případě se tak stalo po skončení období stalinismu a v druhém po skončení tzv. normalizace.

Použití prameny

V našem výzkumu kombinujeme především archivní prameny (Národní archiv a Archiv bezpečnostních složek) s tematickou literaturou a rozhovory s pamětníky.³

1 Projektový tým tvoří historička Klára Pinerová, psychologka Kristýna Bušková a sociální antropolog Michal Louč.

2 Pro podrobnější shrnutí literatury a metodologie viz PINEROVÁ, Klára – BUŠKOVÁ, Kristýna – LOUČ, Michal: Vězeňství v českých zemích v letech 1962–1992. In: ŠČERBA, Filip (ed.): *Kriminologické dny 2018*. Iuridicum Olomoucense, Olomouc 2018, s. 302–319 – viz <http://www.czkrim.cz/cs/soubory-ke-stazeni/sbornik-z-konference-vi-kriminologicke-dny-2018> (citováno k 17. 9. 2018).

3 V úvodní fázi výzkumu jsme možné prameny a přístupy diskutovali mimo jiné s pracovníky Národního archivu, Archivu bezpečnostních složek, Kabinetu dokumentace historie Vězeňské služby ČR,

Archivní výzkum není pro tuto studii tak významný, proto se jen omezím na konstatování, že je v této oblasti ztížen rozsáhlostí a neuspořádaností příslušných fondů uložených v Národním archivu. Prameny literární můžeme rozdělit do dvou hlavních skupin. První jsou dobové tiskoviny z produkce oficiálních složek, zejména pro potřeby vězeňství. Ty jsou dostupné především v knihovně Akademie Vězeňské služby ČR ve Stráži pod Ralskem a v Kabinetu dokumentace historie Vězeňské služby ČR v Praze. Jde například o časopisy *Zpravodaj SNV*, *Bezpečnost*, *Socialistická zákonost* a *Bulletin Výzkumného ústavu penologického*. Druhou skupinu představují memoáry a lágrová literatura, včetně titulů vydaných v samizdatu či v exilu (zajímavé publikace tohoto druhu jsou uloženy ve sbírkách knihovny Libri prohibiti).

Úvodní fáze výzkumu byla spojena především se sběrem archivních pramenů a studiem literatury. Na jejich základě probíhala příprava na vedení narativních rozhovorů s pamětníky. Uvedené prameny zároveň slouží ke zmapování různých forem nebezpečí, kterým museli vězni i pracovníci věznic čelit. Pokusím se stručně přiblížit vybrané tituly, se kterými jsem při psaní této studie nejvíce pracoval a které považuji za přínosné pro uchopení tématu politického vězeňství v daném období. Vzhledem k tomu, že zpracování interview stále probíhá, využil jsem především již zpracované rozhovory s narátory, kteří byli převážně kriminálními vězni.

Spisovatel a novinář Jaromír Šavrd⁴ podává v knize *Ostrov v souostroví* působivý obraz vězeňského života, přičemž jeho výpověď je zajímavá i tím, že autor byl v Ostrově nad Ohří zařazen na speciální oddělení pro neschopné práce: *Oddíl X je zařízení v celé republice naprosto výjimečné. Vězení pro těch pár desítek, pro té půl druhé stovky trestanců, kteří jsou pro svůj věk, ale spíše pro svůj tělesný stav úplně na dně, neschopní už jakékoli práce.*⁵ Zatímco Vladimír Liberda⁶ v *Příběhu orwellovských let* mapuje různé aspekty života ve věznicích Plzeň-Bory, přičemž může konfrontovat svou vězeňskou zkušenost politického vězně z počátku 60. i 80. let,⁷ samizdatová publikace *345 dní* bývalého důstojníka Československé lidové armády Miroslava Krejčího⁸ (oficiálně vyšla v roce 2015) pro změnu zachycuje život v ženské věznicí s mírnějším režimem ve Všehrdech. Ve věznicí byla menší skupina mužských vězňů pracujících pro podnik Severočeská konstruktiva a v táborové režii.⁹ K mému překvapení lze nalézt také několik memoárových

Akademie Vězeňské služby ČR nebo účastníky konferencí *Penologické dny* a *Kriminologické dny*. Za jejich ochotu jim velmi děkujeme.

- 4 Jaromír Šavrd (1933–1988), spisovatel a novinář, signatář Charty 77. Vystudoval český jazyk a literaturu, ze studií práv byl vyloučen těsně před promoci. Zapojoval se do výroby samizdatových tiskovin. Vězněn byl v letech 1978–1981 a 1982–1984.
- 5 ŠAVRDA, Jaromír: *Ostrov v souostroví*. Pulchra, Praha 2009, s. 24.
- 6 Vladimír Liberda (1923–2003), učitel, signatář Charty 77. V roce 1963 byl odsouzen k osmiměsíčnímu trestu odnětí svobody za tzv. hanobení prezidenta Antonína Novotného. V době Pražského jara se mohl krátce vrátit do školství, za normalizace pracoval jako dělník. V letech 1982–1984 byl vězněn za svou spolupráci na samizdatu.
- 7 LIBERDA, Vladimír: *Příběh orwellovských let*. Doplněk, Brno 1995.
- 8 Krejčí požádal o propuštění ze služebního poměru s poukazem na nesnesitelné mezilidské vztahy v armádě a ztrátu důvěry v její velení. Když mu nebylo vyhověno, odmítl se dostavit ke své jednotce, za což byl odsouzen. Trest vykonal v letech 1985–1986.
- 9 KREJČÍ, Miroslav: *365 dní* (samizdat); TÝŽ: *Rok v kriminále (1985–1986)*. Tigris, Zlín 2015.

Michal Louč

knih sepsaných bývalými kriminálními vězni. Mezi nimi vyniká práce *Na druhém břehu řeky...* Jaroslava Kovaříka (vězněn v letech 1977–1986 za ekonomickou kriminalitu) precizně analyzující různé aspekty vězeňského života ve Valdicích a Praze-Pankráci.¹⁰ Na textu je znát, že jej autor zamýšlel jako zprávu pro potřebu reformy vězeňského systému.¹¹ Obsáhlé vzpomínky Zdeňka Perského (nar. 1966) *Kde domov můj* mimo jiné ukazují, jak si autor postupně budoval zločineckou identitu, přičemž ve svém textu uvádí řadu více či méně uvěřitelných vězeňských a kriminálních historek.¹² Kniha Dorela Levrona (vlastním jménem Jozef Patocz, nar. 1966) *Odsuzuje se Dorel Levron* se od ostatních liší tím, že autor si trest odpykával ve věznicích ve slovenském Ružomberku.¹³ Kniha stojí za pozornost díky popisu období sametové revoluce, amnestie z roku 1990 a vězeňského života po první sérii humanizujících reforem. Velmi otevřeným líčením života mezi nejtěžšími trestanci valdické věznice se vyznačuje kniha Ladislava Heráka-Arpyho *Za mřížemi (pravdivá zpráva o intrikách a násilí za zdmi věznic)*.¹⁴ Autor v ní podrobně popisuje všudypřítomnou šikanu, sebepoškozování, homosexualitu, násilí a intriky. Zatímco lágrové literatury, líčící život z perspektivy politických a také kriminálních vězňů, existuje nemalé množství, vězeňský personál téměř žádné texty tohoto typu nezanechal. Na jeden zajímavý titul však musím upozornit. Jedná se o vzpomínky minkovického dozorce z let 1972–1990 a komunistického politika Josefa Vondrušky (nar. 1948) *Z druhé strany katru*.¹⁵

Narativní přístup a teorie attachmentu

Pro výzkum československého vězeňství na individuální rovině jsme v rámci našeho projektu zvolili narativní přístup, zejména koncept master narativu a individuálního narativu, který kombinujeme s psychologickou teorií attachmentu. Pokusím se uvedený přístup alespoň ve stručnosti nastínit. Čerpáme zejména z prací politického psychologa Phillipa Hammacka¹⁶ a dosavadního výzkumu psycholožky Kristýny Buškové.¹⁷ Vycházíme přitom ze skutečnosti, že narativní struktury mají vliv na to, jak člověk přemýšlí, vnímá a dělá morální rozhodnutí. Master narativ strukturuje vidění našeho světa, aby byl srozumitelný a smysluplný.

10 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky... Vyprávění „odtamtud“ z let 1977–1986*. Pragma, Praha 1991.

11 MITÁČEK, Zdeněk: Zprávy z druhého břehu. *HOST*, 2011, roč. 27, č. 2, s. 47–53 – viz <https://casopis.hostbrno.cz/archiv/2011/2-2011/zpravy-z-druheho-brehu> (citováno k 17. 9. 2018).

12 PERSKÝ, Zdeněk: *Kde domov můj*. Divus, Praha 2014.

13 LEVRON, Dorel: *Odsuzuje se Dorel Levron. Skutečný příběh ze slovensko-českého podsvětí*. Host, Brno 2005.

14 HERÁK-ARPY, Ladislav: *Za mřížemi. Pravdivá zpráva o intrikách a násilí za zdmi věznic*. Společenství Romů na Moravě, Brno 2003.

15 VONDRUŠKA, Josef: *Z druhé strany katru*. Futura, Praha 2012.

16 Například HAMMACK, Phillip, L: The cultural psychology of Palestinian youth: A narrative approach. *Culture & Psychology*, 2010, roč. 16, č. 4, s. 507–537; TÝŽ: Narrative and the politics of meaning. *Narrative Inquiry*, 2011, roč. 21, č. 2, s. 311–318 a TÝŽ: Narrative as a Root Metaphor for Political Psychology. *Political Psychology*, 2012, roč. 33, č. 1, s. 75–103.

17 BUŠKOVÁ, Kristýna: *Narrative attachment identity of dissenting Czechs. The continuing impact of communism*. Dizertační práce. University of Nottingham, Nottingham 2015.

Vězeňství v českých zemích v 70.–80. letech 20. století

V našem výzkumu jsme identifikovali několik master narativů vztahujících se k československému vězeňství, které představují jakési ideální typy (zejména marxisticko-leninský, technokratický, humanistický). Sledujeme, jakým způsobem se master narativy projevovaly v dobové literatuře, jak vedle sebe koexistovaly, nebo spolu soutěžily, což odráželo měnící se společenskou situaci. Zajímá nás také, jaké master narativy dominovaly v různých etapách (Pražské jaro, normalizace apod.) a jak ovlivňovaly nastavení hodnot a fungování věznic. V jednotlivých master narativech mimo jiné sledujeme hodnoty, morální přesvědčení, cíle a obrazy nepřítelů. V individuální rovině se zaměřujeme na to, jak byly master narativy přijímány či odmítány jednotlivými aktéry a včleňovány do jejich individuálních narativů. Druhou rovinou jsou adaptační mechanismy a strategie jednotlivých aktérů. Za aktéry považujeme nejen politické vězně, ale také vězně kriminální, zaměstnance věznic nebo vědce zabývající se penologií.

Narativy obsahují i rovinu ohrožení a obrazy nepřátel, což následně vede k určitým postojům nebo chování. Jedním z nástrojů, kterými můžeme tento problém uchopit, je teorie attachmentu, která je důležitým konceptem ve vývojové psychologii. Vychází z toho, že skrze vazbu (attachment), kterou si vytváříme k nejbližším lidem (zejména rodičům), postupně budujeme sebeochranné strategie, které ovlivňují naše jednání ve chvílích ohrožení (například ve vězení). Ty jsou integrovány do našich individuálních narativů a projevují se například ve způsobu, jakým na vězení později vzpomínáme. Cílem této studie není přímo analýza konkrétních adaptačních strategií s využitím teorie attachmentu, ale především identifikace různých druhů ohrožení, kterým byli vězni ve věznicích vystaveni, což vytváří předpoklady pro tuto analýzu v další připravované studii.

Orální historie

Podstatnou část našeho výzkumu představují rozhovory s pamětníky, vycházející primárně z orálněhistorické metodologie.¹⁸ V některých aspektech se však od obvyklého pojetí odchylujeme. Například nahrávání se zpravidla účastní dva tazatelé a v některých případech i tři. Takto jsme postupovali zejména v počátcích projektu za účelem rychlejší orientace ve zkoumaném terénu. Rozhovor, který je polostrukturovaný, s částečně připravenými otázkami, přitom vede jeden hlavní tazatel a ostatní pokládají doplňující otázky. Obvyklé je jedno setkání za účelem nahrávání a následná spolupráce s narátorem na redakci rozhovoru. Narátoři z řad kriminálních vězňů se na ní většinou nepodíleli, neboť jsme k nim měli velmi ztížený přístup.

Do poloviny roku 2018 bylo zaznamenáno 17 rozhovorů a další se připravují. Jako složitý se ukázal výběr narátorů. Tematika vězeňství je nesmírně široká nejen z hlediska různých typů aktérů, velké množství bylo i samotných věznic, přičemž každá měla svá specifika. Získané informace tak vzhledem k rozsahu našeho vzorku nemo-

18 Metodologických příruček existuje celá řada, v češtině nejnověji VANĚK, Miroslav – MUCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku: teorie a praxe orální historie*. Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum, Praha 2015.

Michal Louč

hou zvolené téma postihnout v celé jeho složitosti. Přesto se snažíme získat natolik pestrou skupinu narátorů, abychom na vězeňský život dokázali nahlédnout z více perspektiv. Výzkumné instituce a neziskové organizace dosud shromáždily množství rozhovorů s politickými vězni z doby normalizace. Ty v české orální historii převažují. V našem pojetí se snažíme zaznamenat vzpomínky a zkušenosti nejen politických vězňů, ale také vězňů kriminálních, vězňů-cizinců, vězeňského personálu (dozorců, psychologů, pedagogů, lékařů), výše postavených pracovníků Sboru nápravné výchovy (SNV) nebo vědeckých pracovníků Výzkumného ústavu penologického (VÚP), fungujícího v prostorách věznice Praha-Pankrác do roku 1980.

Od počátku jsme byli poměrně úspěšní při navazování kontaktu s bývalými pracovníky VÚP, kteří byli našimi prvními narátory. Mnozí z nich se totiž stále pohybují v prostředí penologie (popř. kriminologie), takže lze využít tzv. metodu snowball sampling. Výrazně komplikovanější situace nastala v případě šestice kriminálních vězňů (označených abecedně jako NA až NF). Naše pátrání po vhodných narátorech bylo zpočátku bezvýsledné, ale později nám pomohli pracovníci Probační a mediační služby, pražské neziskové organizace Prison Fellowship a karlovarské neziskové organizace Rubikon Centrum. Díky nim jsme měli možnost setkat se s kriminálními vězni, kteří byli ve výkonu trestu v období 70.–80. let. Pro tuto skupinu bylo zároveň typické, že její zástupci dosud nepřestali páchat trestnou činnost.¹⁹ Narátory z řad kriminálních vězňů, kteří již po roce 1989 nebyli odsouzeni či nebyli recidivisty, se nám vyhledat nepodařilo. Nahrávání dvou rozhovorů proběhlo přímo ve věznici, kde zpovídání vykonávali svůj současný trest. S rozhovorem souhlasili především ze zvědavosti a kvůli ukrácení dlouhé chvíle. Nedostali žádnou odměnu. Rozhovory s nimi byly velmi zajímavé, ve druhém případě nám však selhala technika, takže jsme museli rozhovor zkrátit.

Setkání pořádaná v Praze organizací Prison Fellowship slouží především jako jakási podpůrná skupina pro osoby, které mají za sebou výkon trestu a mnohdy jsou v tíživé finanční a sociální situaci. Zúčastnili jsme se jednoho takového setkání, přičemž jsme získali souhlas s uskutečněním dvou rozhovorů. V jednom případě se však narátor ještě před rozhovorem vrátil do vězení. Na radu pracovnice organizace Prison Fellowship jsme se s druhým narátorem sešli v kavárně na veřejném místě a kromě telefonického kontaktu mu nesdělili žádné další osobní údaje. Prostředí kavárny však negativně ovlivnilo kvalitu nahrávky. V posledním případě jsme uskutečnili rozhovor se třemi klienty Rubikon Centra, které se zaměřuje na podporu vězňů při jejich návratu do společnosti. Tito pamětníci měli nedlouho po ukončení trestu nebo vykonávali podmíněný trest. Nahrávání proběhlo v prostorách této organizace, chybou však bylo, že jsme si na jednotlivé narátory vyhradili příliš málo času, takže se při čekání navzájem potkávali, což nebylo příjemné nám ani jim. Ve všech případech spolupracující organizace vyžadovaly přísnou anonymizaci získaných rozhovorů, včetně jména věznice, ve které proběhlo nahrávání. Narátoři, jejichž spolupráci zprostředkovaly výše uvedené organizace, za poskytnutí rozhovoru dostali symbolickou tisícikorunovou odměnu. V jednom případě bylo zjevné, že narátor je motivován pouze finanční odměnou, takže jen velmi malou část rozhovoru bylo možné považovat za přínosnou.

Vězeňství v českých zemích v 70.–80. letech 20. století

Přehled narátorů z řad kriminálních vězňů²⁰

Označení	Rok narození	Tresty vykonané do roku 1992 ²¹ (délka trestu)	Místo výkonu trestu	Poznámka
NA	1966	1982 (8 měsíců), 1985–1990 (5,5 roku), 1991–1995 (4 roky)	Libkovice, Praha-Ruzyně, Minkovice, Ostrov	majetková trestná činnost, do současnosti vězňem celkem 27 let
NC	1960	1980 (1 rok), 1985–1989 (4 roky)	Nové Sedlo, Drahonice, Ostrov, Mladá Boleslav	rvačky
ND	1969	1988 (8 měsíců), 1990–1995 (4,5 roku)	Kuřim, Praha-Ruzyně, Ostrava, Opava, Rýnovice	nenastoupení základní vojenské služby, majetková trestná činnost
NE		1974 (3 měsíce), 1975–1976 (20 měsíců), 1978–1989 (10 let a 8 měsíců)	České Budějovice, Bělušice, Minkovice	rvačky, loupežné přepadení
NF	1955	1976 (1 rok) 1985–1995 (13 let ²²)	Nové Sedlo, Mírov, Příbram-Bytíz	zpronevěra, ublížení na zdraví s následkem smrti

Největší potíže nastaly v případech rozhovorů s bývalými příslušníky SNV či obecně personálem věznic. Dosud byly zaznamenány rozhovory s několika pracovníky VÚP, dvěma vězeňskými psychology, lékařem (z důvodu anonymizace pro potřeby této studie označen jako NG) a pedagogem, přes všechnu snahu se nepodařilo zkontaktovat žádného dozorce. Náročná je fáze autorizace rozhovorů. Narátoři se mohou obávat, aby je náš výzkum nepoškodil, neboť komunistické vězeňství má zjevné negativní konotace. Znejistit je mohl také náš přístup, kdy jsme už při prvním rozhovoru kladli také otázky na problémová a potenciálně ohrožující témata. Zároveň jsme s nimi nemohli být v dlouhodobém kontaktu, což by bývalo mohlo přispět k vybudování větší vzájemné důvěry a lepší informovanosti o výzkumných záměrech a používaných metodách. Část jich navíc vyžaduje podrobné informace o způsobu archivace a plánovaném budoucím využití rozhovorů. Zjišťujeme také, jak postupovat v souvislosti se zaváděním nové evropské legislativy na ochranu osobních údajů (GDPR). V mnoha ohledech je to pro výzkumný tým výzva. Zpracování jednotlivých rozhovorů trvá déle,

20 Narátor NB není uveden, neboť zpracování rozhovoru s ním dosud nebylo dokončeno. Všechna data pocházejí z rozhovorů s pamětníky.

21 Vypsány byly pouze tresty vykonané v období, na které se zaměřuje náš výzkum. Všichni narátoři z řad kriminálních vězňů však byli nejméně jednou odsouzeni i po roce 1992.

22 Část trestu mu byla odpuštěna.

Michal Louč

než bylo naše původní očekávání, což je jedním z důvodů, proč mohu v tomto textu využít jen menší část rozhovorů. Oproti původnímu záměru tak půjde spíše o hledání a ověřování jakési topografie podtémat, na jejichž základě bude možné narativy a adaptační strategie podrobněji zkoumat.

Marxisticko-leninský master narativ

Tento dominantní narativ byl oficiální státní ideologií komunistického Československa. Je založen na teorii třídního boje a vedl k velmi tvrdému přístupu k politickým vězňům. Kriminalita byla mylně považována za produkt kapitalismu, pro který není v socialistické společnosti místo. Tento narativ se plně prosadil po komunistickém převratu roku 1948. V 60. letech 20. století byl do té doby aplikovaný tvrdý přístup zmírněn, zcela však nevymizel. Za normalizace v 70. a 80. letech tento narativ opět nabyl na významu. Vyznačoval se důrazem na kolektivismus a práci jako hlavní prostředky převýchovy vězně v socialistického člověka. Neméně významná byla rovina politická, v 70. letech byla obnovena funkce politruků (politický pracovník věznic), rostl důraz na bezpečnostní aspekt fungování věznic a odstrašující povahu trestu. Pokračovalo také pronásledování odpůrců režimu. Součástí fungování věznic byla tvrdá kázeň až šikana, prostředí bylo dehumanizované a zejména u vyšších nápravných skupin²³ nebezpečné.

Kolektivismus

Nyní se pokusím popsat několik hlavních atributů tohoto narativu a jejich vliv na fungování věznic. Kolektivistický přístup se ve vězeňství mimo jiné projevoval existencí cel pro hromadné ubytování až desítek vězňů, kteří žili namačkání na malém prostoru a spali na až třípatrových postelích. Svůj prvotní šok ze vstupu na takovou celu ve Valdicích popsal Jaroslav Kovařík: *Bachař otevřel dveře a strčil mne i s rancem dovnitř. To, co jsem uviděl, způsobilo, že se mi podlomila kolena tak, že jsem se musel přidržet stěny, abych sebou nesekl. Předě mnou se rozprostírala obrovská ratejna plná postelí, lavic a stolů. V rohu jeden záchod a jedno umyvadlo. Vyčkávávě a zvědavě se na mne dívalo šedesát devět dohola ostríhaných hlav. Přesně tolik tu bylo ubytováno muklů.²⁴ Já jsem byl sedmdesátý.²⁵ Obyvatel takové cely byl konfrontován s chybějícím soukromím, před ostatními na cele nebylo úniku: *Vzdůch je tu nedýchatelný, nedá se pořádně větrat, u záchoda je neustálé fronta. Každou chvíli se někdo s někým hádá, často dojde i na facky. [...] Na protější posteli visí deka a je odtud slyšet šepot a smích. Mého pohledu si všimne mukl ležící pode mnou. „To nic, toho si nevíšmej. To jsou manželé, prožívají líbánky. Žádná sranda. Až se budou rozvádět, tak to bude lepší.“ [...] Propána, kam jsem se to dostal? [...] Toble se přeci nedá vydržet. Pobrávám**

23 Rozlišovány byly tři nápravné výchovné skupiny (NVS). V první byl vězeňský režim nejmírnější, ve třetí nejtvrdší. Mezi jednotlivými věznicemi přitom existovaly značné rozdíly i v rámci jedné NVS.

24 Pojem „mukl“ v původním smyslu označuje politické vězně a znamená „muž určený k likvidaci“. V současnosti si tak říkají i vězni kriminální.

25 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 21.

Vězeňství v českých zemích v 70.–80. letech 20. století

si s myšlenkou na sebevraždu.²⁶ Obdobnou zkušenost měli také naši narátoři, za všechny zmíníme vzpomínku NA: *Musel jsem se naučit žít v obrovské skupině lidí, protože nás bylo po 150–200 lidí na jednom patře.*²⁷

V kolektivním duchu bylo organizováno nejen ubytování, ale i práce, nebo tzv. vycházky. Pro každého vězně proto bylo důležité získat alespoň kousek soukromí, například malou dílnu. Takovou měl narátor ND v Minkovicích: *Pracoval jsem jako seřizovač a brigádýr²⁸ na mačkárně²⁹, takže jsem měl svoji dílnu a tam jsem měl soukromí. Pak jsem dělal na údržbě, pracoval jsem jako svářeč a zase měl svůj kutloch. Normální odsouzení ale žádné soukromí neměli.*³⁰ Narátor NA za výhodu své dílny považoval i to, že si v ní jeho spoluvězni mohli vařit.³¹

Kázeň a dril

Ve věznicích panovala tvrdá vojenská kázeň a dril v mnoha případech přecházející v šikanu. *Vojenský dril, pochodování, stlaní, prostě vojenská příprava*, vzpomínal narátor NA.³² Nesmyslný dril často popisuje i lágrová literatura: *Vycházka, mučící nástroj převýchovy. Mezi naše povinnosti patří při rozcvičce cvičit tzv. vojenské ranní soubory. [...] Takhle snad ne cvičí ani strahovské přehlídkové pluky.*³³ Personál dohlížel na dodržování vězeňského řádu, který mnozí považovali za ponižující. Za sebemenší porušení řádu hrozily kázeňské tresty, z nichž nejhorší byla tzv. díra (korekce, OTK – oddělení kázeňských trestů).

Důvody pro udělení trestu byly často nesmyslné až absurdní a z dnešního pohledu v nich můžeme jen těžko hledat nějaký převýchovný smysl. Jaroslav Kovařík například napsal: *Kolikrát nám bylo vzteky do breku, když nás buzerovali kvůli faldu na dece či obráceně položené lžiči a přitom dva dny netekla voda a nemohli jsme se ani pořádně umýt.*³⁴ V jiném případě mohlo jít o banální chybu v oslovení: *Vím o případu, kdy [dozorce] ve spolupráci s vychovatelem potrestal pěti dny díry službu, která se mu místo „odsouzený Novák“, jak bylo předepsáno, představila „potrestaný Novák“.*³⁵ Situaci mnohdy nešlo předvídat. Vladimír Liberda zdůrazňoval složitou situaci nováčků, neboť proniknout do všech možných pravidel například jemu trvalo téměř půl roku. Zkušení vězni jim navíc mnohdy zapomněli nějaký rozkaz vyřídit, nebo ho jen považovali za notoricky známý, což riziko postihu dále zvyšovalo.³⁶ Udělené kázeňské tresty přitom podstatně snižovaly pravděpodobnost podmíněného propuštění v polovině trestu. Proto bylo časté, že když se odsouzený dopustil kázeňského prohřešku, byl raději, když jej dozorce udeřil, ale nic nenapsal do záznamu.

26 Tamtéž, s. 22.

27 *Archiv autora* (dále jen AA), rozhovor s NA vedli 23. 3. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

28 Brigádýr – vězeň tvořící součást vězeňské samosprávy.

29 Mačkárna – příprava surovin pro broušení bižuterie.

30 AA, rozhovor s ND vedli 1. 2. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

31 Tamtéž, rozhovor s NA vedli 23. 3. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

32 Tamtéž.

33 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 50.

34 Tamtéž, s. 60.

35 ŠAVRDA, Jaromír: *Ostrov v souostroví*, s. 27.

36 LIBERDA, Vladimír: *Příběh orwellovských let*, s. 83.

Michal Louč

Kapitolou samou o sobě byly tzv. filcunky.³⁷ Podle Jaroslava Kovaříka šlo o *oblíbenou hru nudících se bachařů zejména o sobotách a nedělích*.³⁸ Kontroloval se úklid na celách, přičemž *závady samozřejmě najdou. Lžice obrácená dýnkem vzhůru místo naopak, kartáček na zuby vlevo místo vpravo*.³⁹ Hledal se také nepovolený kontraband. Filcunk mohl být i způsob, jak vězňům zpříjemnit víkendový či sváteční den nebo se jim za něco pomstít. Kovařík popsal případ, kdy dozorcí našli čaj ukrytý na záchodě a přidali do něj mýdlový prášek, aby se stal nepoživatelným.⁴⁰ Takový naschvál vězně obzvláště zasáhl, neboť mezi nimi panovala doslova „tabáková a čajová mánie“.⁴¹ Ve své knize to působivě shrnul Jaroslav Šavřda: *Představuješ si ty tisíce hodin a statisíce minut, kdy náplní lidského života (dá-li se to nazvat životem) není nic jiného než „převýchova“, to znamená neustálá buzerace, neustálý strach, neustálý život na sopce, počínaje tím, že musíš smekat a odhalovat svou starou, téměř obolenou lebku před kdejakým mladým vlasatým štráfkem s černým pendrekem na prdeli, a konče strachem, zda se zapráší, či nezapráší z dek, když je pendrekář při sobotní prohlídce strhne z kavalce, položí na stůl a tou svou gumovou maršálskou holí do nich ze vsí síly udeří*.⁴²

Pracovní povinnost

Vězni vykonávali těžkou a mnohdy nebezpečnou práci, ať už v dolech,⁴³ nebo v provozech, jako byla výroba bižuterie, zpracování kovošrotu či lisovny a lakovny automobilky Škoda v Mladé Boleslavi. Řada pamětníků v této souvislosti hovoří o otrocké práci.⁴⁴ Ve zkoumaném období se na věznicích všemožně šetřilo, příliš se nedbalo ani na bezpečnost práce a hrozily vážné úrazy. Narátor NA například uvedl, že v Minkovicích vězni dýchali nebezpečné chemikálie a při výrobě bižuterie si u hořáků často spálili ruce.⁴⁵ Narátor NC uvedl, že byl v Mladé Boleslavi jako vedoucí lisovací linky pro automobilový průmysl svědkem toho, jak jiný vězeň při práci na lisu přišel o obě ruce, a dodal, že na jedné lince měli slisovat i celého člověka. Sám si proto dával velký pozor, aby se nejrizikovější práci vyhnul.⁴⁶

Důležitost a prospěšnost pracovního nasazení přitom zdůrazňovala většina narátorů z řad pracovníků vězeňství. Empatie některých narátorů pro situaci odsou-

37 Filcunk – intenzivní prohlídka vězňů a jejich cel. Jejím cílem bylo nalézt zakázané věci, ale mohla být také součástí šikanování vězňů.

38 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 32.

39 Tamtéž, s. 37.

40 Tamtéž, s. 49.

41 Dle bývalého vězně Miroslava Jandy bylo konzumování čaje přirovnatelné ke skutečné drogové závislosti. Časté bylo pití velmi silných černých čajů, do kterých byl někdy pro zesílení účinku ještě přimícháván tabák. Někdo spotřeboval celý balíček čaje na jeden půllitrový nálev! Chudí vězni škemrali alespoň o vylouhované čajové zbytky. JANDA, Miroslav: *Kriminál. Fabrika na konfidenty aneb Co skrývají spisy bezpečáků*. Vlastním nákladem, 2009, s. 16.

42 ŠAVŘDA, Jaromír: *Ostrov v souostroví*, s. 108.

43 Domnívám se, že to není ani všeobecně známo.

44 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 48; ŠAVŘDA, Jaromír: *Ostrov v souostroví*, s. 88.

45 AA, rozhovor s NA vedli 23. 3. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

46 Tamtéž.

Vězeňství v českých zemích v 70.–80. letech 20. století

zených, nucených k plnění vysokých pracovních norem v rizikovém prostředí, byla překvapivě nízká. Pracovní povinnost jimi byla často chápána jako výrazné pozitivum tehdejšího vězeňství a současně nedostatek toho současného. Narátoři, kteří v rozhovorech reflektovali obtížné pracovní podmínky ve věznicích, zároveň často uváděli, že to museli přijmout jako věc, na kterou nemají vliv.⁴⁷ Pokud tito narátoři vnímali, v jak těžkých podmínkách vězni pracovali, brali to často jako věc, na kterou beztak neměli žádný vliv.

Vysoké pracovní normy

Vězni byli při práci zatěžováni vysokými pracovními normami, přičemž vězeňský personál mnohdy nezajímalo, z jakých důvodů měli obtíže s jejich plněním.⁴⁸ Věznice měly i významnou ekonomickou funkci, bylo třeba plnit plán a případný výpadek výrobní linky znamenal nemalé finanční ztráty. Dodržování norem bylo základním předpokladem pro přežití. Vězeň plnicí normy dostával více jídla a těšil se i řadě dalších výhod. Naopak neplničů dostávali kázeňské tresty, byli umisťováni do korekce (často se sníženým přídelem jídla) a hrozily jim i další několikaměsíční tresty, a to opakovaně: *Bobužel systém byl tak nastavený, že my jsme byli tak cepovaní, že jsme byli, možná je to blbě přirovnání, normálně robocopové. My jsme šli ráno do práce, tam jsme dřeli, neflákali jsme se, opravdu jsme museli dřít. Normy byly tak vysoké, že když chtěl člověk přežít, chtěl se nažrat, nic jiného mu nezbyvalo, nechtěl tam být 10 let za nášupy za neplnění. Musel dřít. Vrátili jsme se na barák a šli jsme pochodovat a cvičit. [...] Byli jsme jenom v drilu. [...] Furt v tlaku.*⁴⁹ Zdá se, že zejména ve věznicích s tvrdším režimem (tedy ve vyšších nápravě výchovných skupinách) byla hodnota vězně vyjádřena schopností plnit pracovní normy. Hledisko lidské nebo výchovné nebylo tak vysoko na žebříčku priorit.

Důležitost dobrého pracovního zařazení pro život vězně trefně vysvětlil Jaroslav Kovařík: *Vlastně se kolem něho motal celý život. Stačilo, aby se setkali dva muklové kdekoli, kdykoli, a první otázka zněla „kde děláš“ a hned další, jestli se tam dá plnit. Nebylo divu. Postihy za takzvanou špatnou pracovní morálku byly nedozírné. Z kázeňských trestů měsíčně ukládaných vychovatelem bylo až sedmdesát procent z pracovní oblasti. Za práci se buzerovalo dnes a denně, neplnění mělo za následek sankce, práci navíc, neplničů byli popoháněni i na oddělení.*⁵⁰ V tomto ohledu bylo nejlepší získat takovou práci, ve které se normy neplnily (pracovníci táborové režie⁵¹). Ti, kteří normy neměli, byli označováni jako tzv. vězeňská šlechta. Vězni vykonávající určité práce (např. knihovník) měli navíc povolen volný pohyb po věznici.⁵² Nelze však opomenout, že lepší práce byla zapovězena osobám odsouzeným za politické delikty, což jejich postavení obecně velmi ztěžovalo.⁵³ *Politici nesměli mnohé: jezdit na vnější komanda a brigády, být v samosprávě, účastnit se*

47 AA, rozhovor s NG vedlí 3. 11. 2017 Klára Pinerová, Kristýna Bušková a Michal Louč.

48 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 75.

49 AA, rozhovor s NC vedlí 23. 3. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

50 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 74.

51 Táborová režie – vězni využívání pro provoz samotné věznice, např. účetní, dispečerů nebo knihovniců.

52 JANDA, Miroslav: *Kriminál*, s. 34.

53 SEDLÁK, Jiří: *Mříže a smích*. Nadace Universitas – Akademické nakladatelství CERM, Brno 2011, s. 90.

Michal Louč

práce v knihovně, v redakci vězeňského časopisu, v ateliéru vyrábějícím nástěnky, v kinokabině, vést zájmové kroužky – až na výjimky.⁵⁴ V tomto kontextu lze pochopit hrdost, s jakou vydavatel undergroundového časopisu *Vokno* František Stárek (nar. 1952) vyprávěl o tom, jak byl na táboře Bytíz za trest přidělen na výrobu palet, kde se mu však podařilo práci všech vězňů zorganizovat tak úspěšně, že najednou dokázali normy plnit, čímž si zajistili dobrou stravu, kapesné a relativní klid.⁵⁵

Získat dobrou práci nebylo snadné, pomáhaly známosti, úplatky, ale i ochota donášet. Dorel Levron ve své knize popsal, jak brzy po nástupu do věznice získal velice výhodné místo ve skladu, které by jinak stálo několikatisícový úplatek. Nevěděl proč a i referent skladu byl proti němu nepřátelsky naladěn, protože úplatek nedostal. Později se ukázalo, že mu místo ve skladu zajistil jeden jeho kamarád a Levron, aby si referenta naklonil, mu úplatek v obvyklé výši zaplatil dodatečně. Podle něj byly úplatky za dobré a ekonomicky výhodné práce běžnou praxí: *Koncem každého měsíce, když jsem dělal uzávěrku, připnul jsem mezi papíry tisíčovku. Dělati to tak všichni – brigádýr z prádelny, krejčí, ba dokonce i švec.*⁵⁶ Práce nesvázané normami však měly tu nevýhodu, že vězni nebyli dobře placeni a *přivydělávali si, kde se dalo, hlavně prací pro vysoké představenstvo, ať už šlo o opravy soukromých aut, výrobu nábytku a podobně.*⁵⁷ Levron přitom práci v zásobování označil za skutečně „zlatý důl“: *Pro řadové mukly jsem obstarával tuš, jehly, čaj a kávu, pro dobré známé jsem měl i alkohol, když měli nějaké ty narozeniny či svátek. Přestal jsem se ale zabývat léky a jinými fety, protože jsem si dokázal přijít na své jinými, méně riskantními způsoby.*⁵⁸ Práce ve skladu navíc dovozovala používat tamní zboží k uplacení dozorců, což neplatilo jen pro vězně, ale pro i vězeňský personál. Například jistý kapitán K. měl jako náčelník v Hlavním intendantním skladu dobrou pozici u svých kolegů, protože sklad neobsahoval jen výstrojn součástky pro vězně, ale i pro příslušníky SNV, včetně kancelářských potřeb. Zaměstnanci věznice si tak u něj pro své děti brali například gumy, tužky a sešity.⁵⁹

Pokud se vězni nepodařilo získat práci bez norem, mohly mu situaci usnadnit dobré kontakty na spoluvězně a dozorce. Brigádýra, který přiděloval a kontroloval práci, bylo často možné uplatit.⁶⁰ Jak napsal Jaroslav Kovařík, bylo skutečně výhodné být oblíbencem: *Referenti mají i své oblíbence, kolem nichž chodí doslova se zavřenýma očima a kteří si mohou dělat, co chtějí. Jsou však i neoblíbenci, kteří se mohou rozkrájet, leč panu veliteli se nezavděčí. [...] Horší to bylo s civilními zaměstnanci, ti byli nevyzpytatelní.*⁶¹ Vězni si mezi sebou radili, jak normy obejít nebo jak je splnit i za cenu podvodu. Stávalo se ale také, že nějakému vězni to neřekli a on měl na rozdíl od nich s plněním norem problémy.⁶²

54 Tamtéž, s. 131.

55 AA, rozhovor s Františkem Stárkem vedli 19. 4. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

56 LEVRON, Dorel: *Odsuzuje se Dorel Levron*, s. 138.

57 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 75.

58 LEVRON, Dorel: *Odsuzuje se Dorel Levron*, s. 142.

59 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 90. „Kapitán K.“ ve vzpomínkách „rozklíčovan“ není.

60 JANDA, Miroslav: *Kriminál*, s. 36.

61 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 48.

62 AA, rozhovor s NA vedli 23. 3. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

Věznice jako prostor prodchnutý násilím

Jak bylo naznačeno, pokud se nějaký vězeň stal tzv. neplničem, tedy osobou dlouhodobě neplnící normy, mělo to pro něj vážné důsledky. Široce bylo užíváno odeslání vězně na oddělení kázeňských trestů (tzv. díry nebo korekce): *Byla tam práce, jednalo se o šití knoflíků na papír, na takové malé kartonky. Norma byla dost tvrdá. [...] Dostal jsem návrh, že mně stačí pár tuctů ušít pro sebe a zbytek že ode mě koupí. Souhlasil jsem s tím, protože jsem neměl kouření a nikdo mi nic zadarmo nedal. Neuvědomil jsem si následky, které byly velice otravné: dostal jsem za neplnění deset dní celodenního umístění v díře.*⁶³ Pokud z oddělení kázeňských trestů vězeň docházel do práce, dostával obvyklé množství jídla, pokud byl ale zavřený v přísnějším režimu, porce byla snížena a vězeň trpěl velkým hladem. *Včera se odtamtud vrátil K., který tam strávil půl roku na trestňáku. Když jsem ho viděl, byl poloviční. Tomu říkám odučňovací kúra, panečku.*⁶⁴ Protože na tomto oddělení byli vězni na celách po dvou, mohl na životě ohrozit také jeden druhého.

I pro dozorce, kteří chtěli nějakého vězně fyzicky napadnout, byl uzavřený prostor oddělní kázeňských trestů výhodnějším prostředím než ostatní prostory věznice: *Pendrek tam přicházel ke slovu mnohem častěji než jinde a pod těmi nejmalichernějšími záminkami. [...] Ostatní vězňové byli zamčeni na celách, aby nebyli zbyteční svědci. Ovšem my chodbaři jsme toho viděli víc než dost.*⁶⁵ Obdobně vzpomínal rovněž narátor ND: *Jednou jsem byl asi měsíc na tvrdé díře a dostával jsem čtyřikrát denně přes hubu. [...] Dozorci kolikrát chodili ožralí, kor na díře bylo normální, že měli náladu si do někoho bouchnout.*⁶⁶

Násilí bylo před ostatními vězni částečně skryto. *Pak se spustil kompresor, ale i přes něj byly slyšet strašlivé rány obuškem, pláč a prosby. V tu chvíli by Jirka přiznal i to, co nikdy neudělal.*⁶⁷ K násilí ale samozřejmě docházelo i jinde. Podle lágrové literatury a vzpomínek pamětníků nebylo násilí páchané dozorcí na věznicích ničím neobvyklým (stejně jako násilí mezi vězni navzájem: *Takový ty normální nesrovnalosti, tenkrát se to řešilo všechno násilím. Padlo pár facek, nebo jste si dali pěstí, to prostě člověk bral normálně.*⁶⁸). Narátoři se shodli, že bití vězňů pěstí nebo obuškem ze strany dozorců bylo normální.⁶⁹ Vlastně to byl trest za to, že se vězeň nechal dozorcí vyprovokovat: *Fakt je ten, že jsem nikdy neviděl, že by některý mukl bachaře jen tak napadl. Každý z nás totiž věděl velice dobře, co by následovalo. A věděli to i provokující bachaři, kterým vědomí absolutní moci dodávalo božskou sílu.*⁷⁰

Narazil jsem rovněž na výpovědi vězňů z minkovické věznice hovořící o připoutávání vězňů za trest železky k lampě či bráně.⁷¹ Fyzické útoky přitom obvykle probíhaly

63 HERÁK-ARPY, Ladislav: *Za mřížemi*, s. 9.

64 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 36.

65 Tamtéž, s. 58.

66 AA, rozhovor s ND vedli 1. 2. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

67 HERÁK-ARPY, Ladislav: *Za mřížemi*, s. 32.

68 AA, rozhovor s ND vedli 1. 2. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

69 Dle Heráka-Arpyho se stávalo, že to dozorcí přehnali a pak problém řešili tak, že napadení svedli na jiného vězně. HERÁK-ARPY, Ladislav: *Za mřížemi*, s. 30.

70 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 59.

71 AA, rozhovor s NA vedli 24. 3. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč; tamtéž, rozhovor s ND vedli 1. 2. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

Michal Louč

skrytě a beze svědků: *My jsme to nikdy neviděli, protože oni zase byli vychcaní a odvedli nás za roh.*⁷² Existovaly však výjimky. Jaroslav Kovařík ve své knize popsal, jak si na něj během působení v táborové režii dozorcí zvykli natolik, že před ním často své chování ani neskrývali: *Párkrát s klidem seřezali mukla bez ohledu na mne, stojícího u katru a hledícího na ně, na což byli jinak velice hákliví.*⁷³ Pouze stručně zde také mohu uvést, že pamětníci z řad pracovníků vězeňství měli v rozhovorech s námi tendenci rozsah násilí ve věznicích spíše zmírňovat. Na jejich vnímání tohoto problému se v budoucnu chceme více zaměřit.

Sebepoškozování a sebevraždy

Ve všeobecně náročném prostředí věznic byli vězni vystaveni velkému psychickému tlaku, kterému mnozí podlehlí a uchýlili se k sebepoškozování, nebo dokonce k sebevraždám. Mnozí sebepoškozovači tak činili třeba proto, aby alespoň na chvíli unikli z věznic do bezpečnějšího prostředí civilní nemocnice.⁷⁴ Z toho důvodu k většině případů sebepoškození docházelo o víkendy, kdy ve věznicích nebyl přítomen lékař.⁷⁵

V souvislosti s důrazem na vězně jako na pracovní sílu bylo příznačné, že sebepoškozovačům se obvykle ze strany věznic nedostalo žádné pomoci, ale naopak byli za to, že na sebe vztáhli ruku, odsuzováni k nepodmíněným trestům. Jeden z odstrašujících případů popsal Jaroslav Kovařík: *Před čtrnácti dny si tam jeden cvok určil ucho a vyhodil ho oknem do závěje sněhu. [...] Chlapík přišel o ucho a ještě šel k soudu a dostal osm měsíců za sebepoškození.*⁷⁶

Obzvláště starým a slabým vězňům hrozil pád na samotné dno vězeňské hierarchie. Pokud se stali neplniči norem, vykonávali pouze špatné práce a ostatním vězňům i dozorcům byli jen na obtíž. V takovém případě nikoho nezajímali, ani když na nich bylo páčáno násilí: *Nejvíce jsem litoval staré dědky, kteří se stávali terčem mladých „siláků“. Ti jim brali jídlo, trápili je a šikanovali mnohdy pro obveselování své i bezcitného muklovského okolí. Dovolání nebylo kde, protože většinou tihle staříci patřili mezi notorické neplniče, a pro bachaře tudíž byli přítěží. A tak chodili z díry do díry, pak k soudu a pořád dokola, bez východiska. Někteří se svobody nedočkali a jiní spáchali sebevraždu.*⁷⁷ Přesně takový případ Jaroslav Kovařík zažil: *Stáli neplniči byli s postupem odsezených let a rostoucím počtem trestů na práci tak apatičtí, že jim bylo úplně jedno, zda mají snížené dávky stravy, neberou přídavky, případně nevylezou z díry. Dokonce už na ně nepůsobily ani ukládané další tresty, protože tu práci prostě dělat nedokázali a na jinou neměli nárok. Někdy sice k přerazení neplniče došlo, ale většinou na pracoviště ještě horší, protože mukla označeného neplničským cejchem na žádné pracoviště nechtěli. Právě proto je největší shánka po práci v režii.*⁷⁸ Smut-

72 AA, rozhovor s NA vedli 24. 3. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

73 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 78.

74 JANDA, Miroslav: *Kriminál*, s. 61.

75 HERÁK-ARPY, Ladislav: *Za mřížemi*, s. 50.

76 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 36.

77 Tamtéž, s. 74.

78 Tamtéž, s. 75.

Vězeňství v českých zemích v 70.–80. letech 20. století

ným krajním důsledkem naplňování tohoto vzorce byly dokonané sebevraždy: *V noci vstanu a jdu na záchod. [...] Visí tu starý M. Tak dlouho ho honili kvůli neplnění normy, až se pověsil. On s tím už dlouho vybrožoval, ale nikdo ho nebral vážně.*⁷⁹

Důvodů k sebepoškození samozřejmě mohlo být víc. Například jej mohl vězeň použít jako prostředek nátlaku na dozorce. V sebepoškození mohly vyústit také hádky mezi vězni nebo žárlivost (například jeden vězeň strčil ze žárlivosti druhému ruku do lisu⁸⁰) mezi homosexuálními vězni (dle Ladislava Heráka-Arpyho mezi nimi vládly obrovské intriky).⁸¹ V některých případech mohlo být sebepoškození vykonstruováno dozorcí, kteří se tak nějakému vězni mstili. Ladislav Herák-Arpy například popsal případ, kdy dozorcí přinutili velmi neoblíbeného vězně, aby chodil bos po skleněných střepech, a on potom dostal za sebepoškození kázeňský trest.⁸²

Za další zkoumání nepochybně stojí, jak chování sebepoškozočů chápal vězeňský personál. O tomto fenoménu jsme například diskutovali s jedním vězeňským lékařem, který nás velmi překvapil svou tendencí upozadovat možnou souvislost mezi zoufalstvím lidí ve vězení a sebepoškozováním. Jednání vězeňských lékařů stojí za pozornost ještě z jednoho důvodu: výpovědi narátorů i lágrová literatura uvádějí, že rozšířeným zvykem při práci se zraněným sebepoškozočem bylo nepoužívat anestetika: *Udělal jsem tři otvory a chytl žílu. Nevím, za jak dlouho jsem ucítil slabost. [...] Probral jsem se až na sále. Bez umrtvení mi zašivali ruku.*⁸³

Znásilňování

Lágrová literatura vězňů, kteří prošli valdickou věznicí, uvádí četné případy sexuálního násilí, včetně znásilnění. Zcela otevřeně to ve své knize popsal Ladislav Herák-Arpy. Někdy toho bylo dosaženo fyzickou silou, jindy útočník nejdříve vězně omámil pomocí drog. Při pokusu o zneužití bylo často potřebné bránit se i za cenu násilí, což mohlo vězně uchránit od dalších podobných pokusů: *Najednou jsem cítil, že se nějak tlačím: spal jsem u zdi a cítil, jak si někdo hraje s mým přirozením. Okamžitě jsem ho žďuchl, takže spadl na zem a já si rychle uvědomil, co jsem dělal a co se stalo. Jak byl na zemi, kopl jsem ho do huby, až mu začala téct krev, kterou si šel umývat k umyvadlu. [...] Nešel jsem si stěžovat. Moc mně na cele nefandili, protože skoro všichni byli homouši. [...] Od té doby jsem měl klid.*⁸⁴ Pokud se nějaké znásilnění vyšetřovalo, podle Heráka-Arpyho to často skončilo konstatováním, že vzhledem k mnohaletému trestu viníka je další trest zbytečný, protože by nijak výchovně nepůsobil.⁸⁵

79 Tamtéž, s. 35.

80 HERÁK-ARPY, Ladislav: *Za mřížemi*, s. 69.

81 Tamtéž, s. 22.

82 Tamtéž, s. 38.

83 Tamtéž, s. 82.

84 Tamtéž, s. 75.

85 Tamtéž, s. 63.

Michal Louč

Tabu politických vězňů

Politických vězňů bylo ve vězeních oproti 50. letům výrazně méně, stále však s nimi bylo nakládáno jako s nejnebezpečnějšími nepřáteli: *Navíc vrazi to měli u bachařů lepší než třeba rozkradači socialistického majetku a ti na tom zase byli lépe než třeba politici. Ti to měli vůbec těžké, protože obvykle měli zákaz režijní práce a život jim byl ze strany velitelů všelijak ztrpčován.*⁸⁶ Politickým vězňům byla přidělována obecně horší práce, ve které bylo obtížnější plnit normy, a následně mohli dostat různé kázeňské tresty, jak vzpomínal například i pozdější prezident Václav Havel: *V Heřmanicích jsem pracoval u takzvané bodovačky, kterou jsem svařoval plechové rošty. Normu jsem několik měsíců neplnil, nebyli ji schopni plnit ani hoši o dvacet let mladší, fyzicky zdatní a na fyzickou práci zvyklí. Proto jsem byl ostatně k této práci také zařazen: mé neplnění mělo být zdrojem nejrůznějších způsobů, jak mne dál trápit; takzvaní neplniči jsou totiž ve vězení páriové mezi párii, jsou různě trestáni, využíváni na nejrůznější práce po práci, ochuzování o stravu (to mi nevařilo) a zkracování na kapesném, policisty (míněno dozorcí – pozn. autora) a také částí vězňů trvale obviňování z flákačství a posmívání za ně.*⁸⁷ Nesměli také pracovat mimo věznic a ani být členy vězeňské samosprávy: *Do „samosprávy“ prý nesmějí být jmenováni politici vězni. Je-li však „politický“ odsouzen za jakýkoliv jiný delikt, nic dozorcí-vychovatelé nebrání, aby použil jeho schopností pro organizaci vězeňského života.*⁸⁸ Politici vězni měli rovněž menší šanci na kladné posouzení žádosti o podmíněné propuštění. Existovaly však výjimky, přičemž hodně záleželo na benevolenci vězeňského personálu. Vždy se musel najít konkrétní člověk, který politickému vězni pomohl.

V případě narácí příslušníků vězeňského personálu nás zaujalo, že někteří ve svých výpovědích upozadovali téma politických vězňů. Vzhledem k pokračujícímu zpracovávání rozhovorů se tomuto tématu ještě nemohu věnovat podrobněji. Rozdíl se však ukázaly už ve vnímání toho, kdo je to politický vězeň. Setkal jsem se například s tím, že byla příslušnost k politickým vězňům některým skupinám upírána (např. tzv. kopeckářům, kteří se neúspěšně pokusili o emigraci, nebo lidem, kteří na protest proti okupaci Československa v roce 1968 a politické situaci, kterou vyvolala, někde strhli sovětskou vlajku), s relativizací zásluh představitelů disentu i se zjevně chybným tvrzením, že politici vězni ve věznicích prakticky nebyli, neboť „byli řešeni“ pouze dočasnou vazbou. Situace politických vězňů ve věznicích za tzv. normalizace je pro narátory z řad vězeňského personálu zjevně citlivou věcí, jakkoliv i mezi nimi panují významné rozdíly.

Tyto postoje pracovníků věznic a jejich příčiny by jistě stály za podrobnější analýzu. Osobně si myslím, že na jejich formování měla vliv politická propaganda. Například v tiskovinách vydávaných vězeňskou službou vycházely články varující před Amnesty International, západním rozhlasem, Svědky Jehovovými, severským pojetím vězeňství a obecně západním pojetím lidských práv.⁸⁹

86 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 74.

87 HAVEL, Václav: *Dálkový výslech*. Rozhovor s Karlem Hvizďalou. Melantrich, Praha 1989, s. 129.

88 LIBERDA, Vladimír: *Příběh orwellovských let*, s. 109.

89 ALEŠ, Jiří: Podvratná činnost Amnesty International. *Zpravodaj SNV ČSR*, červenec 1980, s. 51–53; Podvratná činnost amerických rozhlasových stanic. *Zpravodaj SNV ČSR*, leden 1978, s. 20–21; BOHATKA, Aleš: Svědci Jehovovi proti míru a socialismu. *Zpravodaj SNV ČSR*, květen 1978, s. 34–36.

Vězeňství v českých zemích v 70.–80. letech 20. století

Na závěr si dovolím přidat jeden krátký citát z paměti bývalého dozorce v Minkovicích a poslance Josefa Vondrušky: *V průběhu 80. let se objevil ještě další nový fenomén – disidenti. Časem se za ně začali probláštovat ti největší šupáci. [...] Když si vzpomenu na ty, se kterými jsem přišel do styku, napadá mě v souvislosti s jejich oslavováním jedině: a co tito tzv. političtí vězni vytvořili za hodnoty? Čím obohatili společnost?*⁹⁰

Technokratický master narativ

Základní premisou tohoto narativu byla nadřazenost lidského rozumu a racionality. Aplikace moderních vědeckých poznatků měla přispět k udržení a dalšímu rozvoji socialismu. Ve vězeňství měli odborníci pomoci změnit vězeňské prostředí, zefektivnit převýchovní proces, a tím přispět k vymýcení kriminality. Rostoucí vliv tohoto narativu sledujeme od 60. let 20. století, přičemž důraz na odborníky a výzkumné ústavy patřil mezi nemálo výtoky Pražského jara, které nebyly za normalizace zlikvidovány. Vzniklo například odborné pracoviště Výzkumný ústav penologický, byl kladen větší důraz na profesionalizaci, vzdělání vězeňského personálu, ale i na byrokracii. Ve věznicích začali pracovat první psychologové, pedagogové a další odborníci. Mimo jiné vznikala specializovaná oddělení pro prvovězněné, zaváděla se diferenciacie trestu a skupinová psychoterapie (tzv. skupinové poradenství), vězni si mohli ve výkonu trestu doplnit vzdělání a pomocná ruka jim byla nabídnuta i po propuštění (postpenitenciární péče).

Problematikou modernizací vězeňství se podrobněji zabývá studie Kláry Pinerové otištěná na jiném místě tohoto čísla *Securitas Imperii*. Za pozornost však stojí otázka, co bylo cílem těchto opatření a do jaké míry byla v prostředí věznic účinná. Překážek totiž nebylo vůbec málo. Zavádění výše uvedených novinek do vězeňství se setkávalo s odporem starší generace příslušníků vězeňské služby (tzv. staří kozáci), profesně formovaných terorem 50. let. Praktický dosah zaváděných opatření často závisel na osobnosti náčelníka dané věznice. Problémem bylo také nedostatečné vzdělání personálu nebo nízké počty pedagogů a psychologů, kteří byli zavaleni množstvím povinností: *Největší část naší převýchovy však měli na starost vychovatelé. Těm se ovšem muklové smrskli do karet, kartiček, formulářů a kolonek. Takový vychovatel nás vlastnil kolikrát i více než sto a nebylo divu, že nás všechny ani neznal.*⁹¹ Jeden z narátorů nám řekl, že skupinové poradenství měl vést po pouhém týdenním školení, přičemž účastníci na něj přišli k smrti unavení rovnou z práce. Výchovná práce s vězni navíc byla považována za přínosnou především v nejnižší nápravně-výchovné skupině, ve vyšších se vše soustředilo na pracovní výkon. Svou roli v tom hrál i ekonomický aspekt, neboť mnoho vězňů bylo nasazeno do důležitých výrobních provozů (automobilka, výroba bižuterie apod.). Většina narátorů z řad kriminálních vězňů uvedla, že se s psychologem a pedagogem ve věznicích vyšších nápravně-výchovných skupin prakticky nesetkala.⁹²

90 VONDRUŠKA, Josef: *Z druhé strany katru*, s. 30.

91 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 56.

92 AA, rozhovor s NA vedli 23. 3. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

Michal Louč

Snahy o modernizaci vězeňství mnohdy narážely na odpor samotných příslušníků SNV. Memoáry Josefa Vondrušky v tomto ohledu obsahují velmi výmluvnou pasáž, ve které vyjadřuje větší pochopení pro postoje příslušníků SNV se zkušeností z období stalinismu než pro „teorii vycucanou z bůhvíčího“: *Vzpomněl jsem si na to na Vysoké škole SNB⁹³, když jsem se mezi vyučujícími setkal s teoretiky, kteří mi připadali jako dadaisté. Prostě předkládali cosi jako vědu, ač to mnohdy byl pouze nástroj jejich hmotného zabezpečení. [...] Dokonce jsem při jednom cvičení měl s jednou nadšenou penitencionární (správně je penitenciární – pozn. autora) pedagožkou výstup. Rozzlobila se na mě pro otázku, zda při nočním přechodu Vrchlického sadu v Praze (Sherwoodský lesík⁹⁴) by raději měla po boku síťovku s knihami teorií, či stokilového ochránce. Většina těchto pedagogů pracovala kdysi u Výzkumného ústavu penologického a nebyla schopna ani ochotna si připustit, že je jako doktorandy, „přečůraji“ pogramotní vězni.⁹⁵*

Podrobnou analýzu si zaslouží rovněž fungování a skutečný vliv Výzkumného ústavu penologického, který je považován za podporovatele humanistických tradic ve vězeňství. Můj dosavadní dojem je však spíše takový, že jeho podstata byla primárně spíše technokratická a humanizace byla až jakýmsi vedlejším účinkem prosazování vědeckých poznatků do vězeňství. Věc však vyžaduje podrobnější rozbor. Někteří pracovníci VÚP ale nositeli humanistických idejí nepochybně byli. Například psycholog Václav Mikota uvedl: *Vězni mi postupně začali říkat: „Radši sem nechodte [věst psychoterapii], protože když po skupině zvedneme hlavu a usmějeme se třeba na dozorce, tak on nás za trest pošle na samotku.“ [...] Nakonec jsem sám uznal, že má metoda skupinové psychoanalytické psychoterapie tam zrovna nesedne.⁹⁶*

Pokud to shrnu, rozhovory s pracovníky vězeňství ukazují, že technokratické reformy sice do vězeňství vnášely některé humanizující prvky (psychoterapie), otázku však zůstává jejich skutečný dosah. Účinek zaváděných opatření dle mého názoru významně omezoval fakt, že prostředí vězení postrádalo alespoň elementární úroveň bezpečí. Problém dobře ilustruje vzpomínka narátora NE, který ve vězení docházel na skupinovou terapii: *Psychologové tam měli nějaké terapeutické kroužek, kde s vámi rozebírali tu trestnou činnost – proč a na jakém základě jsem se toho dopustil. Alespoň v I. NVS. V těch trojkách už to neřešili, tam jste byl za komunistů odepsanej zločinec. [...] Skupinová terapie se to jmenovalo.⁹⁷ Kromě docházení na skupinové poradenství se NE musel zároveň naučit bránit násilí ze strany spoluvězňů. Vězení opustil jako rváč.⁹⁸*

93 Vysoká škola Sboru národní bezpečnosti existovala v letech 1973–1990 a kromě příslušníků SNB na ní studovali také příslušníci SNV a vojáci z povolání.

94 Park před Hlavním nádražím v Praze, známý zvýšeným výskytem bezdomovců, narkomanů a kriminality obecně.

95 VONDRUŠKA, Josef: *Z druhé strany katru*, s. 16.

96 AA, rozhovor s Václavem Mikotou vedli 25. 1. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

97 Tamtéž, rozhovor s NE vedli 1. 2. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

98 Tamtéž.

Humanistický master narativ

Humanistický narativ je založen na myšlenkách svobody, respektu k důstojnosti člověka a jeho právům. Z československého vězeňství byl humanistický princip vytlačen po komunistickém převratu v roce 1948, ale znovu se začal prosazovat v průběhu 60. let. Například roku 1965 byl přijat nový zákon o výkonu trestu odnětí svobody č. 59/1965 Sb., kterým byla zavedena Standardní minimální pravidla OSN pro zacházení s vězni. Ve stejné době probíhaly přípravy dalších reforem, avšak po okupaci Československa v srpnu 1968 a nástupu tzv. normalizace byl humanistický narativ opět odmítnut. V 70.–80. letech ve vězeňství převážil přístup marx-leninský a technokratický. Humanistický narativ se v 70.–80. letech významně uplatňoval zejména v prostředí protirežimní opozice (např. Charta 77) a na vězeňství tak působil především zvenčí. Za pozornost stojí zejména Dokument Charty 77 č. 16 z roku 1978, ve kterém jsou velmi podrobně a kriticky analyzovány různé aspekty normalizačního vězeňství.⁹⁹ Opomenout nelze ani to, že stav československého vězeňství monitorovaly i mezinárodní organizace jako Amnesty International a Helsinki Watch.¹⁰⁰

Podrobnější zkoumání tohoto narativu ve výpovědích pamětníků zatím ztěžuje menší množství zpracovaných rozhovorů. Ze zaměstnanců SNV, se kterými jsme hovořili, se humanistický narativ asi nejsilněji projevovat u některých odborných pracovníků Výzkumného ústavu penologického (psycholog, penoložka, studentka knihovnictví), kteří však prostředí vězeňství raději brzy opustili. Výmluvně své pocity popsal psycholog Václav Mikota: *Podle mě šlo těžko skloubit humanizaci vězeňství s vězením samotným, protože většinou to byli lidé, kteří byli přesvědčení, že v lidech je převaha toho špatného. Zlého, co se z nich musí vymýt. Psychoterapie a vyhánění ďábla ale nejde dobromady.*¹⁰¹ Neméně zajímavá byla vzpomínka vězeňského psychologa z nižší nápravně-výchovné skupiny. Vyprávěl nám, že soustředění množství politických vězňů ve věznicí Plzeň-Bory vedlo k tomu, že se tam od nich znalostí lidských práv „nakazili“ i vězni kriminální, kteří při příchodu do jiných věznic chtěli, aby byli vnímáni jako lidské bytosti.

Právě onen důraz na odmítnutí dehumanizace vězňů a na jejich vnímání jako lidských bytostí je společný mnoha výpovědím pamětníků i lágrové literatuře. Projevoval se i v tom, jaké vlastnosti měl dozorce považovaný za dobrého. Například dle Ladislava Kovaříka byli špatní dozorcí zákeřní a běžně užívali fyzické násilí. Dobří ani nezvýšili hlas a jednali s vězni jako s lidmi.¹⁰² Obdobně se vyjádřil i narátor NE: *Lidskost. Že on to bral jako svoji práci, že je zaměstnanec jako dozorce, a když bylo potřeba, prostě se snažil tomu člověku domluvit, i když dělal špatný věci. Ne hned sahat po represivních prostředcích. Ať už šlo o sebepoškozování, nebo nějaký ničení majetku.*¹⁰³ Na druhé straně však příliš lidskosti v přístupu k vězňům mohlo dozorce ohrožovat, což například

99 Charta 77, Dokument č. 16. In: GRUNTORÁD, Jiří – UHL, Petr (eds.): *O československém vězeňství. Sborník Charty 77*. Orbis, Praha 1990, s. 149–180.

100 Viz studie Prokopa Tomka o činnosti Amnesty International v tomto čísle *Securitas Imperii*.

101 AA, rozhovor s Václavem Mikotou vedli 25. 1. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

102 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 55.

103 AA, rozhovor s NE vedli 1. 2. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

Michal Louč

Jaroslav Kovařík dokládá příběhem o referentovi, který mu velel ve skladu: *Málokdy se i prvotrestancům stávalo, aby se s nimi jednalo jako s lidmi. Jenže to právě bylo trnem v oku některým zvláště iniciativním bachařům a veškerý svůj um soustředili na to, jak čapnout kapitána K. při něčem nekalém.*¹⁰⁴

Humanistický narativ se ve vězeňství prosadil až po pádu komunismu v roce 1989. Několik narátorů ve vězení zažilo roky 1989–1990, kdy padl režim a prosadily se humanizující reformy českého vězeňství. Dorel Levron své pocity shrnul následovně: *Najednou jsme se cítili jako lidé.*¹⁰⁵ Režim ve vězení se humanizoval, represe zmenšila a vězňům byly umožněny dříve nemyslitelné věci: *Hned jsem ale poznal, že všechny ty vězeňské vzpoury měly svůj smysl. V celách byl rozblas i zrcadlo, každý mohl mít vlastní holicí potřeby a smělo se kdykoli ležet na posteli. Vězni se mohli častěji sprchovat a taky jídlo bylo lepší.*¹⁰⁶ Pro pracovníky věznic to však zároveň bylo období nejistoty, kde byla stará pravidla zrušena, ale ještě se neustálily hranice toho, co si kdo může dovolit. Toto téma se objevilo ve vzpomínkách několika narátorů. Například pamětník NE uvedl: *Nejdřív mě hodili na vazbu na Ruzyně. To už jsem viděl, že ta revoluce s tím hodně zametla. [...] Bachař se na vás vysloveně bál podívat nebo zvýšit hlas, aby vězeň nenapsal [prezidentu] Havlovi. Zneužívalo se toho. Byl to chaos. [...] Vyslovená anarchie. [...] Bachaři nic nedělali. Zamkli a nic. Byli rádi, že jsou v práci a že na ně nikdo nepíše nějakou stížnost. [...] Vězni toho zneužívali a zbytečně dělali bordel. [...] Třeba se jen tak z nudy vyblásla hladovka.*¹⁰⁷

Závěr

Cílem této studie bylo představit výzkumný projekt o vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992, jeho metodu a základní východiska. Věnoval jsem se především představení trojice základních master narativů, které vykrytalizovaly při dosavadním sběru materiálu, přičemž byly dále rozvedeny různé aspekty vězeňského života, v nichž se tyto master narativy projevovaly. V další části výzkumu by nám dokončení autorizace většího množství rozhovorů, zejména s pracovníky věznic, mělo dovolit jejich podrobnější analýzu a zkoumání adaptačních strategií jednotlivých aktérů v duchu představené metodologie.

Na závěr si dovoluji vyslovit ještě jednu myšlenku, která mi vytanula na mysl při čtení stovek stran rozhovorů s vězni ze 70.–80. let, lágové literatury i dobových dokumentů. Při své dřívější práci s politickými vězni z 50. let jsem se často setkával s velkým nepochopením pro utrpení osob vězněných z politických důvodů v době tzv. normalizace. Nejen mezi bývalými politickými vězni 50. let je rozšířen mýtus o „fešáckém kriminálu“ a „zlatých mřížích“, za kterými si ve vězení pohodlně žil disident Václav Havel a další jemu podobní.¹⁰⁸ Představa je to nesprávná, v očích řady

104 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky...*, s. 91.

105 LEVRON, Dorel: *Odsuzuje se Dorel Levron*, s. 180.

106 Tamtéž, s. 211.

107 AA, rozhovor s NE vedli 1. 2. 2018 Kristýna Bušková a Michal Louč.

108 GRUNDOVÁ, Nora: Havel měl ve vězení pohodlí, dnes vládnou bývalí komunisté, tvrdil před lety Josef Mašin. *Lidovky.cz*, 15. 12. 2017 – viz https://www.lidovky.cz/lide/havel-mel-ve-vezeni-pohodli-dnes-vladnou-byvali-komuniste-tvrdil-pred-lety-masin.A171111_133009_lide_ele (citováno k 15. 10. 2018).

lidí se však vztahuje víceméně na všechny politické vězně. Jakkoliv je obtížné porovnávat dobu stalinismu 50. let s dobou tzv. normalizace, výpovědi obsažené v této studii alespoň v mých očích prokazují, že normalizační vězení svou krutostí za těmi z 50. let v některých případech zaostávala mnohem méně, než bych dříve očekával. Mezi jednotlivými věznicemi byly rozdíly (často až nepochopitelné, což se týká například věznice Minkovice, považované řadou vězňů za skutečný koncentrační tábor), mnohé z nich (zvláště ty ve druhé a třetí nápravně výchovné skupině) se však vyznačovaly velmi tvrdým režimem, dehumanizací, otrockou prací a všudypřítomným nebezpečím. Snaha o nápravu ustoupila práci. Nesmírně složitá byla situace politických vězňů, kteří byli často zařazováni mezi těžké kriminálníky a recidivisty do věznic jako Valdice nebo Mírov. Stejně jako vězni kriminální si museli vyvinout a osvojit strategie přežití. To vše si ještě vyžádá další podrobnější výzkum. Věřím, že k poupravenému pohledu na vězeňství 70.–80. let svým dílem napomůže i tato studie.